

De waardering van waarden

H. J. M. HERMANS

Psychologisch Laboratorium, Katholieke Universiteit, Nijmegen

Samenvatting

In dit artikel wordt de relatie uitgediept tussen twee verwante begrippen, nl. waarde en waardegebied. Nadat kort een aantal uiteenlopende benaderingen van waarden worden aangeduid, wordt nader ingegaan op drie kenmerken van waarden zoals die zowel in de literatuur als in discussies veelal aan waarden onderscheiden worden: ze zijn abstract van aard, ideaal gesteld en statisch geformuleerd.

In het vervolg van het artikel wordt het begrip waardegebied uitgewerkt dat breder van conceptie is dan het begrip waarde. Het waardegebied omvat zowel abstracte als concrete, zowel ideale als reële en zowel statische als dynamische aspecten. Het waardegebied bevat dus niet alleen de waarde maar ook haar polariteit. Hierdoor wordt de basis gelegd voor onderlinge dynamische invloeden tussen beide polen van het waardegebied.

Bovenstaande gedachtengang wordt empirisch geïllustreerd aan de hand van een zelfonderzoek van een 27-jarige vrouw die reflecteert over haar waardegebieden en hun onderlinge relaties. Daarbij wordt de waarde 'rijpe liefde (geestelijk en lichamelijk samen zijn)' vertaald als waardegebied en in het onderzoek opgenomen. Drie maanden later volgt een tweede zelfonderzoek waarbij dezelfde waarde opnieuw wordt opgenomen. In de analyse achteraf wordt de waarde bestudeerd volgens de polariteiten abstract-concreet, ideaal-reëel en statisch-dynamisch.

Tenslotte wordt de wenselijkheid beargumenteerd van een zgn. twee-nivo theorie waarin de kenmerken van het begrip 'waarde' behouden blijven en tevens meer vruchtbaar worden gemaakt door op het ene nivo te spreken over abstracte waardegebieden en op het andere nivo over concrete waardegebieden. Daardoor wordt een duidelijke verbinding gelegd met het gedrag en wordt aandacht geschonken aan de haalbaarheid van gestelde idealen, zodat de vrijblijvendheid eigen aan discussies over waarden verminderd wordt.

De bedoeling van dit artikel is drieërlei: a) de meest essentiële verschillen aan te geven tussen het begrip 'waarde' en het begrip 'waardegebied' en b) hun methodologische uitwerkingen te vergelijken door middel van een illustrerend onderzoek en c) een voorstel te formuleren voor een meer vruchtbare betekenisbepaling van het begrip waarde in de sociale wetenschappen.

1. Waarden: uiteenlopende benaderingen

Het is met waarden als met alle woorden die veelvuldig gebezigd worden, maar niet verbonden zijn met een specifieke, enigszins afgegrensde betekenis. Naarmate ze meer gebruikt worden en meer uiteenlopende inhouden gaan bevatten, worden ze leger en krijgen ze steeds meer de functie van begrippen die veel suggereren maar weinig zeggen (zie ook Jacobs-Wessels, 1974). Vandaar dat het van belang is in de discussie over waarden aan te geven van welke opvatting men bij het gebruik van het begrip uitgaat. Zonder de bedoeling te hebben een uitputtende inventarisatie te maken van voorkomende benaderingen en definities, geven we er hier enige kort weer.

Het was Spranger (1950) die de 'verstehende' methode van Dilthey verder uitwerkte en daarbij aan het begrip waarde een centrale positie toekende. De geesteswetenschappelijke psychologie, waarvan deze methode een uitwerking was, richtte zich op het geheel van de menselijke ziel, terwijl de natuurwetenschappelijke psychologie meer geïnteresseerd was in de elementen waaruit deze was opgebouwd. De 'verstehende' methode probeerde door te dringen tot de innerlijke structuur van psychische verschijnselen via het onmiddellijke, intuïtieve vatten. Deze innerlijke structuur wordt pas zichtbaar door het verschijnsel te zien als deel van een waarde. Zin heeft datgene wat een factor is in het totaal van een waarde. Iets 'verstehen' wil dan zeggen: het als een deel inlassen in een geheel dat als een waarde tegelijk omvattend en zingevend is. Aldus kwam Spranger tot zes waardentypen die de uitdrukking vormden

van dergelijke hogere eenheden: het theoretische, het economische, het esthetische, het sociale, het politieke en het religieuze type. Op deze typologie hebben Allport, Vernon en Lindzey (1960) hun 'Study of values' gebaseerd en daarvoor een instrumentarium ontwikkeld (AVL).

Een heel andere benadering van het waardebegrip zien we in de marxistisch geïnspireerde stromingen die de structuur van de samenleving als uitgangspunt formuleren. Waarden horen dan tot het gebied van de moraal die geplaatst wordt in de bovenbouw, die niet direct gedragsbepalend is. Het is de positie van het individu in de sociaal-economische structuur van de maatschappij die primair zijn gedrag reguleert en tevens de waarden die hij aan dat gedrag verbindt. Uiteraard bestaan tussen degenen die geïnspireerd zijn vanuit het historische materialisme aanzienlijke verschillen. Ten aanzien van het begrip waarde, is speciaal het onderscheid relevant tussen de gebieden 'politiek', 'ideologie' en 'economie'. Degenen die deze velden in een positie van relatieve autonomie t.o.v. elkaar plaatsen (zoals Althusser, 1975 en Poulantzas, 1975) zullen de waarden die het individu aanhangt minder rechtstreeks afhankelijk stellen van de sociaal-economische positie dan het geval is bij degenen die aan deze positie een allesoverheersend karakter toekennen.

De psycho-analytische persoonlijkheidstheorie, zoals in eerste aanzet ontwikkeld door Freud, vormt een invalshoek die verschillend is van de twee voorgaande. Anders dan de conflict-vrije zinstructuur van de geesteswetenschappelijke benadering, nemen waarden hier een plaats in die gekleurd wordt door de tegenstelling tussen id en superego. Anders ook dan op een maatschappelijke klasse-tegenstelling, ligt het accent hier op een intrapsychische tegenstelling. Het superego kan beschouwd worden als de interne representant van de traditionele waarden en idealen van de maatschappij zoals die door de ouders geïnterpreteerd worden en aan het kind worden opgelegd via een systeem van straffen en beloningen. Het superego vertegenwoordigt het ideale, eerder dan het reële en komt in zijn streven naar perfectie en moraliteit in conflict met het lustprincipe dat allesoverheersend is in het id. De geboden en verboden waarmee de ouders via straffen de lustuitingen van het kind aan banden leggen, worden in de loop van de tijd geïntrojecteerd en vormen aldus een van de twee subsystemen waaruit het superego bestaat, nl. het geweten. Het andere subsysteem, het ik-ideaal, komt tot stand via de beloningen van de kant van de ouders eveneens in het verlengde van de waarden van de samenleving die geïncorporeerd worden middels het mechanisme van introjectie (zie

ook: Hall en Lindzey, 1970).

Terwijl de Freudiaanse theorie de persoonlijkheidsvorming, en daarmee ook de nagestreefde waarden, reeds op vroege leeftijd (5 à 6 jaar) stabiliseert, opent het symbolisch interactionisme in de lijn van G. H. Mead (1937) een perspectief dat meer ruimte laat voor veranderingen gedurende de gehele levensloop, afhankelijk van de sociale situatie waarin de persoon verkeert. Via symbolen (gebaren, woorden) is het individu in staat om met een ander te communiceren. Door zich in de ander te verplaatsen kan hij diens perspectief innemen en vandaaruit de wereld en zichzelf bekijken. De persoonlijkheid wordt opgevat als een 'emergent property' van een interactie. De individuele mens, en daarmee zijn systeem van waarden, rijst op uit de interactie met anderen. Als hij zich involveert in andere interacties, biedt zich het perspectief aan van andere waarden, afhankelijk van het onderscheid tussen de verschillende interacties. Een centraal principe in de sociale filosofie van Mead is het zgn. 'taking the role of the other' (zie ook Zijderveld, 1966). Deze ander kan een individuele ander zijn, maar ook een algemene ander, de 'generalized other', die de waarden representeert van de samenleving als geheel. Daarbij moet aangetekend worden dat de conceptie van de 'generalized other' een homogene samenleving veronderstelt die gebaseerd is op een gemeenschappelijk stelsel van waarden (Van Hoof, 1973).

Een benadering die in sommige punten lijkt op het symbolisch interactionisme is de zgn. 'Values/moral development' beweging (Kohlberg, 1975), waarin de aandacht gericht is op de ontwikkeling van het morele redeneren. (Dat het begrip waarde in principe een breder veld van definities omvat dan de morele waarden, wordt geïllustreerd aan de hand van Sprangers typologie waarin het ethische type slechts één van de zes mogelijkheden is). In deze beweging staat een begrip als 'role taking' centraal. Het wordt hier echter opgevat als een capaciteit die deel uitmaakt van de cognitieve ontwikkeling. Het kind doorloopt een aantal ontwikkelingspsychologische fasen die als hiërarchisch worden voorgesteld. Pas wanneer het de eerste fase heeft doorlopen, is aan de conditie voldaan een volgende hogere fase succesvol te kunnen doorlopen (zie ook Leckie, 1975). De ontwikkeling van waarden heeft hier het karakter van het trapsgewijze doorlopen van stadia van cognitieve vaardigheden toegespitst op morele waarden.

De theorie van de cognitieve ontwikkeling van de moraliteit moet onderscheiden worden van de 'Values clarification' beweging (Raths, 1966; Simon and Sherbinin, 1975; Kirschenbaum, 1977), die interessegebieden van leerlingen die tot de dagelijkse erva-

ringswereld van leerlingen behoren als waarden definiëren, zoals school, thuis, vriendschap, agressie, geld, regels, vakantie, dieren e.d. De bewustwording of verheldering van waarden wordt gerealiseerd via oefeningen waarin vijf processen ('life skills') gestimuleerd worden: denken, voelen, communiceren, kiezen en handelen. In deze oefeningen laat men de processen zodanig op de belangstellingsvelden van de leerling inspelen, dat deze daardoor beter in staat is zijn interesses te expliciteren, de gevoelswaarde ervan te leren kennen, ze mee te delen aan anderen en beslissingen en handelingen erop te baseren. Een verschilpunt met de benadering van Kohlberg ligt hierin dat deze meer descriptief van aard is, terwijl de 'Values clarification' benadering eerder als prescriptief gekarakteriseerd kan worden. De cognitieve ontwikkeling à la Kohlberg kan weliswaar gestimuleerd worden, maar is toch primair verbonden aan een rijpsproces dat tot op zekere hoogte zijn 'natuurlijk verloop' heeft en als zodanig object is van ontwikkelingspsychologisch onderzoek. De 'Values clarification' benadering vat de beoogde processen meer op als leerprocessen die – zonder de vooronderstelling van noodzakelijk te doorlopen rijpsfasen – door oefening gerealiseerd kunnen worden. Voorzover er sprake is van leerbare vaardigheden is er meer flexibiliteit voor inpassing in (prescriptieve) onderwijsdoelstellingen.

In de 'Values clarification' beweging zien we dat handelingen in principe het voortvloeiende kunnen zijn van beslissingen die op hun beurt gebaseerd worden op het expliciet maken van de waarden. M.a.w. waarden leiden tot gedrag. Een soortgelijke voorstelling van zaken zagen we bij de 'verstehende' methode die Spranger hanteerde teneinde psychische verschijnselen te begrijpen als deel van meer omvattende waardenstructuren. Ook bij Spranger worden handelingen gezien als uitwerking, als gevolg, van dergelijke waarden, waarbij de zin van de handeling ontleend wordt aan de zin van de corresponderende waarde. Een omgekeerde volgorde van waarde en handeling of gedrag zien we bij de cognitieve dissonantie theorie zoals die geformuleerd is door Festinger (1957). Sociaalpsychologische experimenten hebben, uitgaande van deze theorie, aangetoond dat mensen hun attitudes (evenals hun waarden) wijzigen als gevolg van wijzigingen in hun gedrag. Wanneer bijv. een student die tegen het heersende examensysteem van de universiteit is gekant, door de experimentator wordt uitgenodigd om een pleidooi te houden ten gunste van dat systeem, dan ontstaat een toestand van cognitieve dissonantie. Deze werkt in de richting van dissonantiereductie die bereikt kan worden door de opvatting t.o.v. het

examensysteem te wijzigen in de richting van het gegeven pleidooi. Het formuleren van een opvatting of van een waarde neemt hier het karakter aan van een rechtvaardiging achteraf. De waarde is het gevolg van een eenmaal gesteld gedrag en niet omgekeerd. (Zie voor een beschrijving van dergelijke experimenten, alsook voor een kritiek erop: Nuttin, 1975). Wellicht ten overvloede zij erop gewezen dat dergelijke experimenten descriptief en niet prescriptief van aard zijn. Anders gezegd: als het zo is dat het individu in bepaalde situaties – om welke opportunistische redenen dan ook – zijn waarden aanpast aan zijn gedrag, neemt dit niet weg dat mensen kunnen leren om hun gedrag af te stemmen op hun waarden. Experimenten die aangeven onder welke condities dat niet gebeurt (c.q. moeilijk is, niet lukt) kunnen als kennis behulpzaam zijn bij het prescriptief formuleren van leerprocessen.

Het was Rokeach die in 1968^a de stelling publiceerde dat de tijd rijp was om in de sociale psychologie het accent van de aandacht te verleggen van het begrip attitude naar het begrip waarde. Tevens deed hij een poging om beide begrippen t.a.v. elkaar af te grenzen. Terwijl een attitude betrekking heeft op een specifiek object of specifieke situatie, is de waarde een richtlijn voor handelingen en beoordelingen over specifieke objecten en situaties heen. Een waarde geeft een imperatief voor handelingen, terwijl een attitude een preferentie uitdrukt. Tenslotte worden attitudes georganiseerd door waarden en niet omgekeerd. Het individu heeft talloze attitudes, echter een beperkt aantal waarden. Rokeach heeft getracht een definitie van waarden te geven waarbij hij rekening hield met reeds door andere auteurs geformuleerde inzichten: 'Values are thus abstract ideas. . . representing a person's belief about ideal modes of conduct and ideal terminal goals. . .' (p. 124). Deze definitie, die m.i. grotendeels overeenkomt met de wijze waarop het begrip in veel discussies in de sociale wetenschappen wordt gebruikt, impliceert drie kenmerken: a) waarden zijn abstracte categorieën; b) waarden hebben betrekking op een ideale toestand die nastrevenswaardig is en c) waarden zijn geformuleerd als statische categorieën, d.w.z. hebben betrekking op een eindtoestand die qua formulering niet in ontwikkeling is¹. Op deze drie kenmerken zal in het verdere verloop van dit artikel nader worden ingegaan.

2. Waardegebied: de persoon als onderzoeker van zichzelf

Het begrip waardegebied is het centrale begrip in de

waarderingstheorie (Hermans; 1974, 1978). Deze theorie gaat uit van twee hoofdbegrippen, nl. ervaren en symboliseren. De menselijke ervaringen worden in het onderzoek uiteengelegd in waardegebieden enerzijds en gevoelens anderzijds. Waardegebieden of met een ander woord: waarderingen drukken uit datgene wat de persoon (of de groep) belangrijk vindt. Elke waardering is affectief geworteld, d.w.z. is verbonden met een patroon van gevoelens die aan het waardegebied een affectieve lading geven. Als de positieve gevoelens domineren dan is er sprake van een positieve waardering. Als de negatieve gevoelens sterker zijn, dan gaat het om een negatieve waardering. De gevoelens geven informatie aan de waardegebieden en hebben tevens een motiverende functie voor de handelingen die worden gesteld op grond van de waardegebieden. Voorbeeld: iemand formuleert het volgende waardegebied: 'Ik word thuis niet als een gelijkwaardige gesprekspartner beschouwd; zij wensen een aantal kopieetjes van zichzelf'. Als uit het onderzoek blijkt dat dit waardegebied vooral gepaard gaat met gevoelens van machteloosheid en onveiligheid, dan heeft het gebied een andere (affectieve) betekenis dan wanneer vooral gevoelens van kwaadheid en energie voorkomen. Bovendien zal de motivatie om tot handelen over te gaan in het eerste geval anders liggen dan in het tweede geval.

Het waarderingsonderzoek is zo opgebouwd dat in de onderzoekssituatie een vorm van symbolische interactie plaatsvindt. Anders gezegd: de relatie tussen onderzoeker en 'onderzochte' voltrekt zich niet volgens een objectiverende relatie, maar volgens een gespreksrelatie. Het tweede hoofdbegrip (symboliseren) houdt nl. in dat onderzoeker en onderzochte zodanig communiceren dat ze zich verplaatsen in elkaars standpunten en vandaaruit kijken naar de ervaringswereld van de persoon die zichzelf tot voorwerp van onderzoek maakt. Het waardegebied is dan te beschouwen als de neerslag van een gesprek. In een onderzoek worden meerdere waardegebieden geformuleerd, waarbij de tijdsdimensie centraal ligt. Waardegebieden worden gericht op verleden, heden en toekomst. Het onderzoek wordt zo ingericht dat de persoon zijn totale systeem van waarderingen inzichtelijk en overzichtelijk maakt. De persoon neemt daarbij a.h.w. een helikopterstandpunt in: hij wordt uitgenodigd zijn waardegebieden en onderlinge relaties 'van boven af' te bekijken (vergelijk hier ook 'l'arc intentionnel' van Merleau-Ponty, 1945). Meerdere onderzoeken vinden plaats in de loop van de tijd. In de tussenliggende fase (validatie/invalidatiefase) komt de persoon tot een bevestiging en uitwerking van bepaalde gebie-

den (validatie) en een wijziging van andere gebieden (invalidatie). Handelingen worden aan waardegebieden gekoppeld. De wijze waarop dit gebeurt wordt in het eerstvolgende onderzoek geëvalueerd. Sommige waardegebieden zijn daarbij meer *dynamisch* (aan veranderingen onderhevig), andere zijn meer *statisch*, afhankelijk van de positie en functie in het totale systeem van gebieden (veranderingen in sommige gebieden vinden veelal plaats dankzij stabiliteit in andere gebieden). Het leerproces dat aldus plaatsvindt is vergelijkbaar met de prescriptieve theorieën genoemd in par. 1., voorzover in de waarderingstheorie de gespreksrelatie en wat daaruit aan handelingen voortvloeit door de inspanningen van onderzoeker en persoon wordt *waar gemaakt*. Uitgaande van die gespreksrelatie tracht de persoon bepaalde waardegebieden te veranderen, andere te stabiliseren.

Gegeven de gespreksrelatie als basisstructuur van de relatie tussen onderzoeker en persoon, neemt de laatste in het onderzoek de positie in van mede-onderzoeker. Als zodanig streeft hij naar inzicht in zichzelf en zijn situatie. Daarbij kan hij stoten op omstandigheden die een problematisch karakter dragen. Als voorbeeld hier een waardegebied van iemand die een dergelijk onderzoek verrichtte vanuit zijn positie als leraar Godsdienst: 'De ervaring dat het ontzettend moeilijk is een gedachtengang uiteen te zetten, als de leerlingen niet benieuwd zijn naar die gedachtengang. Ze dagen niet uit'. Naast dit gebied dat als een *reëel gebied* (de realiteit van deze leraar weergevend), beschouwd kan worden, formuleerde hij een ander gebied als volgt: 'ik hoop via gesprekken met leerlingen in de les, die hun relationele karakter behouden, toch een min of meer geplande inhoud te droppen'. Het laatste gebied kan beschreven worden als een *ideaal gebied* omdat de leraar er iets heeft ingelegd van een ideale toestand (waarin hij echter het haalbare scherp in het oog blijft houden). Dat zijn doel nog niet bereikt is, blijkt uit de eerste woorden waarmee hij begint: 'ik hoop. . .'. Het zal duidelijk zijn dat er tussen het eerste en het tweede gebied een relatie bestaat en wel een spanningsrelatie. Gegeven het probleem zoekt hij naar de juiste aanpak. Of: gegeven zijn ideaal, stoot hij op een probleem. De ervaringen met het waarderingsonderzoek tot dusver leren dat juist de confrontatie van reële en ideale waarderingen in hun onderlinge dynamiek relevant zijn voor het leerproces dat de persoon doormaakt. In zo'n leerproces gaat het er uiteindelijk om idealen zo te stellen dat ze haalbaar blijven en omgekeerd problemen aan te pakken vanuit een visie op een meer ideale situatie.

In het waarderingsonderzoek treedt de persoon op

als zelf-onderzoeker, d.w.z. hij onderzoekt vanuit een eigen verantwoordelijkheid voor het onderzoek zichzelf en zijn situatie. Daarbij is het van belang dat hij in staat is om zijn waardegebieden voortdurend in contact te brengen met zijn dagelijkse ervaringen. Tevens is het gunstig als de waardegebieden voldoende specifiek en concreet geformuleerd zijn. Zeer abstracte of algemeen geformuleerde gebieden als 'mijn identiteit' of 'mijn zelfontplooiing' of 'wijsheid' of abstracte doelstellingen, kunnen zelfs de functie hebben om de meer specifieke en concrete realiteit te vermijden of te ontkennen. Pas wanneer de waardegebieden een zekere specificiteit hebben, kunnen ze getoetst worden aan de ervaringen in de concrete realiteit zodat ze ofwel bevestigd ofwel gewijzigd kunnen worden. Als voorbeeld van een uitdrukking van een zeer algemeen geformuleerd gebied wordt verwezen naar het verslag van de procesbevordering van Charlotte (Hermans en Hermans, 1976) waarin zij bij haar eerste zelfonderzoek als een van haar waardegebieden formuleerde: 'Muziek'; (zij had een muziekopleiding achter de rug). Bij nader onderzoek bleken 'achter' dit waardegebied meerdere waardegebieden te liggen die de meer specifieke betekenissen van 'muziek' bevatten, zoals 'Geen communicatiemogelijkheden met leerlingen en docenten over het vak', 'Spanning tussen docenten', 'Het gevoel van: alles wat in je zit moest eruit, maar er kwam niets nieuws bij waaruit je kon putten', 'bezig zijn met ritmiek' enz. Doordat de meer specifieke gebieden, wijzend op specifieke situaties, in het onderzoek werden geëxpliciteerd was Charlotte beter in staat om dezelfde of soortgelijke ervaringsaspecten in haar huidige situatie in verband te brengen met de gegeven formuleringen. Niet vergeten mag echter worden dat een zekere mate van *abstractheid* of algemeenheid van het waardegebied het voordeel heeft van overzichtelijkheid (spaarzaamheid). Wel is het verduidelijkend als de abstracte formulering dan 'opvulbaar' is met *concrete* en specifieke ervaringen die de formulering verbinden met de realiteit.

3. Waarde als waardering

Het begrip waardegebied of waardering is een onderdeel van een zgn. tweerichtingstheorie (Hermans, 1975a). Zo'n theorie heeft twee kanten: a) zij is opgebouwd uit een wetenschappelijk begrippenkader zoals dat ontworpen en ontwikkeld wordt door de sociale wetenschappen; b) zij biedt ruimte voor het begrippenkader van de persoon die via zijn eigen taal een theorie bouwt over zichzelf en deze in

de loop van de tijd op systematische wijze ontwikkelt. Toegesplitst op de uniciteit van de persoon: de theorie spreekt over *de* unieke persoon, over *het* ervaren en over *de* waardegebieden als algemeen toepasbare begrippen. Tegelijk zijn ze principiëel *onaf*, d.w.z. ze nodigen *deze* unieke persoon uit om *zijn* ervaren te expliciteren via *zijn* waardegebieden. Daarbij komt de overzichtelijkheid van het waarderingssysteem de ontwikkeling ervan in de loop van de tijd ten goede. Het doel van een waarderingsonderzoek is immers om de samenwerkingsrelatie tussen onderzoeker en persoon zodanig te doen verlopen dat het waarderingssysteem ontwikkeld wordt in de richting die uit het gesprek als meest wenselijk naar voren komt.

We willen nu de gevolgde gedachtengang laten uitlopen in een vertaling van het begrip waarde in het begrip waardegebied en daarbij terugrijpen naar de kenmerken van Rokeach's definitie (par. 1.). De keuze valt op Rokeach om drie redenen. Allereerst komt zijn definitie globaal overeen met de opvattingen omtrent het begrip waarde zoals die meestal voorkomen in de sociale wetenschappen. Vervolgens geeft hij in zijn boek (1968a) aan dat hij getracht heeft de bijdragen van meerdere auteurs in zijn definitie op te nemen. Tenslotte heeft Rokeach een methode ontworpen die het mogelijk maakt om zijn inzichten methodologisch nader uit te werken (zie par. 4). De vertaling van Rokeach's definitie in termen van de waarderingstheorie luidt als volgt: *een waarde kan beschouwd worden als een bijzonder soort waardegebied, nl. een gebied dat tegelijk abstract, ideaal en statisch is*. Deze stelling houdt een bovenschikking in van het 'waardegebied' t.o.v. de 'waarde'. Het waardegebied wordt nl. zo breed gedefiniëerd dat het zowel abstracte als concrete gebieden, zowel ideale als reële gebieden en zowel statische als dynamische gebieden omvat. Uitgaande van de waarderingstheorie neemt de persoon de positie in dat hij in zijn zelfonderzoek verschillende soorten waardegebieden kan *vergelijken*. Hij kan nagaan of hij in staat is abstracte gebieden om te zetten in concrete gebieden die aansluiten bij concrete gedragingen. Hij kan ideaal gestelde gebieden toetsen aan reële gebieden en voor zichzelf beslissen welke gebieden hij wil stabiliseren en welke hij verder wil ontwikkelen.

Het 'waardegebied' omvat dus de 'waarde' en haar complement. Door de theoretische omvatting van de waarde door het waardegebied wordt de basis gelegd voor het concretiseren, realiseren en ontplooiën van datgene wat in het begrip waarde ligt besloten. In een zelf-onderzoek wordt de persoon in de gelegenheid gesteld inzicht te krijgen in de onder-

linge dynamische wisselwerking van de verschillende soorten waardegebieden, waaruit consequenties kunnen voortvloeien voor zijn gedrag.

In het verdere verloop van het artikel presenteren wij de methode van Rokeach (1968b) die leidt tot de constructie van een waardenhiërarchie en vervolgens de zelfkonfrontatiemethode (Hermans, 1974) die uitmondt in de constructie van een waarderingsstelsel. Vervolgens wordt een zelf-onderzoek beschreven waarin het resultaat van Rokeach's methode gecombineerd wordt met de resultaten van het zelf-onderzoek, teneinde de tot nu toe gevolgde gedachtengang te illustreren.

4. De waardenhiërarchie van Rokeach

Rokeach (1968b) maakt onderscheid in wat hij noemt 'instrumental values' (bijv. 'broadminded', 'forgiving', 'clean', 'responsible') en 'terminal values' (bijv. 'equality', 'a comfortable life', 'freedom', 'salvation').

Hieronder volgt een overzicht van 17 van Rokeach (1968b) afgeleide eindwaarden. De persoon krijgt de opdracht de waarden zodanig te rangschikken dat de waarde die hij het meest belangrijk vindt, boven aan de hiërarchie staat en de waarde die hij het minst belangrijk vindt op de bodem van de hiërarchie terecht komt.

- A. 'een comfortabel leven (een voorspoedig leven).
- B. 'een opwindend leven (een stimulerend leven)'.- C. 'het idee iets tot stand te brengen (een duurzame bijdrage)'.- D. 'een wereld in vrede (vrij van oorlog en conflict)'.- E. 'gelijkheid (gelijke kansen voor iedereen)'.- F. 'zekerheid in een gezin (zorgen voor mensen van wie je houdt)'.- G. 'vrijheid (onafhankelijkheid, vrije keuze)'.- H. 'geluk (tevredenheid)'.- I. 'innerlijke harmonie (vrijheid van innerlijk conflict)'.- J. 'rijpe liefde (geestelijk en lichamelijk samen zijn)'.- K. 'nationale zekerheid (bescherming voor aanval van buitenaf)'.- L. 'genieten (een plezierig leven met veel vrije tijd)'.- M. 'zaligheid (redding en eeuwig leven)'.- N. 'zelf-respect (zelf-achting)'.- O. 'sociale erkenning (respect en waardering van de kant van anderen)'.- P. 'ware vriendschap (nauwe banden van kameradschap)'.- Q. 'wijsheid (een rijp begrip van het leven)'.-

5. De zelfkonfrontatiemethode (ZKM)²

De zelfkonfrontatiemethode (ZKM) is een vorm van zelfonderzoek waarin ervaringen in de vorm van waardegebieden en gevoelens worden uitgediept. De waardegebieden worden geconstrueerd aan de hand van sets van vragen die uitnodigen tot reflectie. De gepubliceerde sets (Hermans, 1974) hebben achtereenvolgens betrekking op verleden (set 1), heden (set 2), toekomst (set 3), activiteit (sets 4 en 5), genieten (sets 6 en 7), denken (sets 8 en 9), persoon tegen wie men zich afzet (set 10), persoon met wie men zich één voelt (set 11), groep tegen wie men zich afzet (set 12), groep waarmee men zich één voelt (set 13). Tenslotte is er een set die vraagt naar aanvullende waarderungen (set 14) waarbij de persoon naar vrije keuze iets kan toevoegen. Als voorbeeld wordt set 3 (toekomst) hier letterlijk weergegeven:

- 'Ziet U in Uw toekomst iets dat voor U van groot belang of van grote invloed zal zijn in Uw leven?'
- 'Zal er, voor Uw gevoel, een omstandigheid of een persoon (personen) zijn die van grote invloed zal zijn in Uw toekomstig leven?'
- 'Zal er in Uw toekomst iets zijn, een bepaald doel, waarvan U verwacht dat het in Uw leven een belangrijke rol zal spelen?'

De vragen zijn niet bedoeld als items waarop een pasklaar antwoord wordt gegeven. Ze beogen - mede door hun open karakter - de persoon uit te nodigen tot nadenken. Deze reflectie wordt in het onderzoek verbonden met het gesprek. De persoon reflecteert over zichzelf en zijn situatie door naar aanleiding van de vragen met de onderzoeker over zichzelf te praten. Op deze wijze mondt elke set uit in een of meer uitspraken die in samengevatte vorm (woord, woordgroep of zin) weergegeven wat de persoon belangrijk vindt. Een dergelijke uitspraak wordt gezien als de formulering (symbolisering) van een waardegebied. Aangezien er bij één set meerdere gebieden naar voren kunnen komen, varieert het totaal aantal waardegebieden per persoon (meestal tussen 14 en 40, mede afhankelijk van de mate van specificiteit die in het gesprek wordt nagestreefd).

Nadat in de vorm van samenvattende uitspraken de waardegebieden zijn geconstrueerd, wordt de persoon een standaard reeks van 24 gevoelens aangeboden, bestaande uit 12 positieve en 12 negatieve gevoelens. Bij elk waardegebied apart wordt de reeks van gevoelens doorlopen, waarbij de persoon bij elk gevoel aangeeft in hoeverre hij dit gevoel ervaart bij dit waardegebied. Het relateren van elk

waardegebied aan alle gevoelens resulteert in een matrix van x -aantal gebieden $\times 24$ gevoelens.

Enige voorbeelden van gevoelens: vreugde, machteloosheid, eigenwaarde, angst, zichzelf niet zijn, saamhorigheid, veiligheid, eenzaamheid, neerslachtigheid, rust enz. Bij elk gevoel geeft de persoon aan hoe vaak hij dit gevoel ervaart bij dit waardegebied, variërend van nooit=0 tot zeer vaak=5.

Nadat de waardegebieden verbonden zijn met de gevoelens worden ook het zgn. algemene ervaren en het ideale ervaren onderzocht d.m.v. dezelfde reeks van gevoelens. Daarbij worden de 24 gevoelens doorlopen als antwoord op de volgende vragen:

Algemeen ervaren: 'Hoe voelt u zich de laatste tijd, in het algemeen gezien?'

Ideale ervaren: 'Hoe zoudt u zich graag willen voelen?'

De resulterende matrix, inclusief het algemene en ideale ervaren, maakt de berekening mogelijk van een aantal indices waarvan we diegene zullen noemen die voor dit artikel relevant zijn:

- de som der positieve gevoelens (P): bij elk waardegebied worden de frequenties van de 12 positieve gevoelens opgeteld.
- de som der negatieve gevoelens (N): bij elk waardegebied worden de frequenties van de 12 negatieve gevoelens opgeteld.
- de som van alle gevoelens (B): bij elk waardegebied worden de frequenties van alle gevoelens opgeteld, resulterend in een index voor de affectieve betrokkenheid op het waardegebied; $B = P + N$.
- elk waardegebied heeft een eigen patroon van gevoelens, uitgedrukt in de configuratie van de frequenties van de gevoelens. Dit patroon is een uitdrukking van de zgn. ervaringswijze of modaliteit van het waardegebied. De modaliteit behorend bij het waardegebied kan vergeleken worden met de modaliteit van het algemene ervaren. Naarmate de overeenkomst tussen beide modaliteiten hoger is, is de generalisering van het betreffende waardegebied sterker. De hoogte van die overeenkomst wordt uitgedrukt door de index A.
- Op dezelfde wijze als bij het algemene ervaren, kan de modaliteit van elk waardegebied op overeenkomst bekeken worden met de modaliteit van het ideale ervaren. Naarmate de overeenkomst hoger is, lijkt de modaliteit van het betreffende gebied meer op de modaliteit van het ideale ervaren. De hoogte van deze overeenkomst wordt uitgedrukt door de index I. De gegevens worden door de onderzoeker (helper) bestudeerd zowel in kwalitatief als in kwantitatief opzicht (de meer eenvoudige berekeningen kunnen ook door de

persoon zelf gedaan worden).

Ongeveer een week na het onderzoek worden de resultaten doorgesproken. Dit doorspreken heeft niet het karakter van een rapportage van de gegevens maar van een gesprek met aanknopingspunten in het onderzoek. Op deze wijze wordt een balans nagestreefd van 'harde' en 'zachte' componenten, van kwantitatieve en kwalitatieve data. Daarbij staan de kwantitatieve in dienst van de kwalitatieve gegevens.

Na verloop van tijd wordt een tweede onderzoek gedaan, waarbij het tijdstip in overleg wordt vastgesteld. In de tussentijd onderneemt de persoon in zijn eigen situatie die dingen die uit het onderzoek en het doorspreken ervan voortvloeien. De tussentijdse initiatieven worden bij het tweede onderzoek geëvalueerd. Op deze wijze kunnen meerdere onderzoekingen gepland worden afhankelijk van de ontwikkelingen die de persoon doormaakt. Als regel geldt een minimum van twee onderzoekingen.

De ontwikkeling van het waarderingssysteem in de loop van de tijd komt o.a. tot uiting in de wijziging van bestaande gebieden op grond van nieuwe ervaringen, in de eliminatie van gebieden die hun actualiteit verloren hebben en in de toevoeging van nieuwe gebieden op grond van nieuwe ervaringen. Voor een verdere uitwerking van de kwalitatieve en kwantitatieve analyses bij de ZKM zij verwezen naar resp. Hermans (1974) en Van Gilst en Janssen (1978).

6. Het onderzoek van Marja³

Marja, een 27-jarige vrouw, nam contact op met de helper in een periode dat ze problemen ervoer in de relatie met haar vriend (Frits). Het was in deze periode dat tal van beelden opkwamen uit haar verleden die te maken hadden met haar situatie thuis. Ze voelde behoefte om de vele indrukken, impulsen en problemen waardoor ze overspoeld dreigde te raken te ordenen om te zien hoe ze verder zou kunnen gaan. In overleg met de helper werd in een voorbespreking besloten om twee maal een zelfonderzoek te doen, waarbij het tijdstip van het tweede onderzoek afhankelijk werd gesteld van de ontwikkelingen die zich bij haar zouden voordoen.

Bij het zelfonderzoek werd de standaardprocedure gevolgd zoals beschreven is in par. 5. Bij het eerste onderzoek (na het formuleren van de waardegebieden) werd aan Marja gevraagd of ze bereid was een waardenhiërarchie (volgens Rokeach, zie par. 4) te maken. Nadat dit was gebeurd werd haar voorgesteld om de waarde die de hoogste positie innam ('rijpe liefde; geestelijk en lichamelijk samen zijn') samen met de overige waardegebieden te verbinden

Tabel 1 *Overzicht van de waardegebieden en indices van onderzoek 1*

Set	nr. Waardegebieden	P	N	B	A ⁽⁵⁾	I ⁽⁵⁾
1	1. Ik heb 't gevoel dat ik iets essentieels ben misgelopen door mijn astmabehandeling die ik van mijn ouders kreeg toen ik 2 was	0	46	46	23	1
	2. Het bedplassen	0	46	46	23	1
	3. Bril en wratten hebben me de kans tot groei van eigenwaarde ontgenomen	0	46	46	23	1
	4. Thuis werd alle vorm van contact meteen gedempt, we moesten stil zijn	0	52	52	23	1
	5. Ik was zo bang dat ik alle vier de deuren van mijn slaapkamer in de gaten hield	0	52	52	23	1
	6. Ik was bang van mijn ouders; ik dacht dat ze mijn eigen ouders niet waren	0	52	52	23	1
2	7. Ik heb tot voor kort vanuit mijn fantasiewereld geleefd, daar ontleende ik mijn persoonlijkheid aan	37	4	41	1	23
	8. Als ik nu in de spiegel kijk dan klopt dat niet met 't beeld dat ik van mezelf heb	0	55	55	23	1
	9. Ik pak niks aan; ik kan me niet concentreren, ik kan me nergens toe zetten (studie of iets dergelijks)	0	59	59	24	0
2+4 ⁽¹⁾	10. Secretariaressewerk: 'n beetje doods, weinig eigen initiatief	11	52	63	24	0
2	11. Mijn relatie met Frits	19	47	66	17	6
2	12. Het valt me tegen dat 't toekomstbeeld dat ik 1½ jaar geleden met Frits had over de duur van onze relatie, nu is ingestort	0	60	60	24	0
2	13. Het gemis aan vrienden	0	60	60	24	0
5	14. Jeugd en Jongeren commissiewerk	28	0	28	1	23
6	15. Samen met Frits zomaar dingetjes doen, daar kan ik van genieten	60	0	60	0	24
8	16. Denken over mezelf	0	60	60	24	0
10	17. Ik vind mensen aardig	27	0	27	2	22
	18. Of ik bang ben voor mensen	0	55	55	23	1
13	19. Ik voel me verwant met Wim en Henk	39	0	39	0	24
14 ⁽²⁾	20. Huilen met de bloemen in de herfst om het heengaan van het licht Kun je me nog één keer 'n sprookje vertellen	0	55	55	23	1
14	21. Ik heb 't gevoel als dochter gefaald te hebben	0	60	60	24	0
Mij ⁽³⁾	22. Ik zou nooit kinderen in deze maatschappij neer willen zetten	5	5	10	2	12
R ⁽⁴⁾	23. 'Rijpe liefde (geestelijk en lichamelijk samenzijn)'	60	0	60	0	24
	24. Algemeen	14	60	74	-	0
	25. Ideaal	60	0	60	0	-

Noten

1. Er zijn waardegebieden die als antwoord op meerdere sets tegelijk kunnen worden beschouwd.
2. Het ging hier om een versje dat Marja zich herinnerde vanuit haar kinderjaren.
3. De set 'maatschappij' vraagt naar datgene wat de persoon belangrijk vindt in zijn contact met de maatschappij.
4. Dit is de Rokeach waarde die op de eerste plaats kwam in de rangorde.
5. Deze indices zijn verkregen door allereerst de reeks gevoelscores van elk waardegebied apart te dichotomiseren volgens de beste passende mediaan, vervolgens de scores te coderen als 1 (boven de mediaan) of 0

(beneden de mediaan). De overeenkomst tussen twee reeksen gevoelscores kan dan worden uitgedrukt in 'Het aantal gelijken'. Grofweg gezien correspondeert een aantal van 24 gelijken met een correlatie (r_{ϕ}) van 1.00, een aantal van 12 gelijken met een correlatie van .00 en een aantal van 0 gelijken met een correlatie van -1.00. Op deze wijze kan de gelijkenis en het contrast in modaliteit tussen waardegebieden bestudeerd worden. De dichotomisering van de scores is gedaan om handberekening mogelijk te maken. Bij een goede instructie kan een aantal berekeningen ook door de zelfonderzoeker gedaan worden (zie verder Van Gilst en Janssen, 1978).

met de reeks van gevoelens. De waarde werd verder behandeld als een bijzonder soort waardegebied. Het overzicht van de waardegebieden en de indices, zoals omschreven in par. 5., wordt weergegeven in Tabel 1.

Drie maanden na het eerste vond het tweede onderzoek plaats. In de tussentijd hadden zich zoveel veranderingen voorgedaan dat het de moeite waard was om na te gaan op welke punten het waarderings-systeem een ontwikkeling had doorgemaakt. In dit tweede onderzoek werd de waarde 'rijpe liefde (geestelijk en lichamenlijk samen zijn)' opnieuw in het zelfonderzoek opgenomen. Marja bevestigde dat de betreffende waarde nog steeds de belangrijkste was

in de totale reeks. Op deze wijze was het mogelijk te onderzoeken welke positie de waarde in het waarderings-systeem van onderzoek 2 innam in vergelijking met onderzoek 1. De resultaten van onderzoek 2 worden weergegeven in Tabel 2.

Bij het bestuderen van de tabellen 1 en 2 zal het de lezer opvallen dat de scores van P en N vaak bij het maximum (60) en minimum (0) liggen. Ook de indices A en I liggen meestal extreem. Daarbij moet opgemerkt worden dat deze persoon een uitzondering vormt. De waardegebieden liggen extreem gepolariseerd: ze zijn ofwel zeer positief of zeer negatief wat gevoelskwaliteit betreft. Ook de omslag in sommige gebieden van negatief bij onderzoek 1 naar

Tabel 2 *Overzicht van de waardegebieden en indices van onderzoek 2*

Set	nr. Waardegebieden	P	N	B	A	I
1	1. Ik heb 't gevoel dat ik iets essentieels ben misgelopen(1)(¹)	0	17	17	4	4
2+8	2. Mijn relatie met Frits (11)	36	16	52	18	20
	3. Ik ga op m'n gevoel af en niet op het gevoel, dat ik zou willen hebben (7+8)	45	2	47	22	22
2+6	4. Ik ga dingen ondernemen, die ik eerst niet voor mogelijk had gehouden (rit met de auto, praten met andere mensen) (9)	47	0	47	23	23
2+4	5. Secretaressewerk, weinig eigen initiatief (10)	26	8	34	18	20
2	6. Ik heb 't gevoel, dat 't me nu wel mogelijk is om vrienden te maken (13)	43	0	43	22	24
5	7. Ik vind 't moeilijk om beslissingen te nemen, maar ervaar dat 't me af en toe wel lukt (n) ²	24	32	56	9	7
2	8. Ik voel me niet vrij in mijn relatie met Wim (n)	0	34	34	4	2
5	9. Jeugd- en Jongerencommissie werk (14)	38	4	42	22	24
3	10. Ik heb me nu de volgende prioriteiten gesteld: onafhankelijkheid en zelfvertrouwen (n)	60	0	60	22	24
5	11. Ik ga me weer met politiek bezighouden en m'n creativiteit ontplooiën (n)	60	0	60	22	24
6	12. Ik kan ervan genieten als ik in m'n eentje op m'n flat ben en me fijn voel (n)	52	0	52	22	24
6	13. Samen met Frits zomaar dingetjes doen, daar kan ik van genieten (15)	60	0	60	22	24
8	14. Denken over mijn eigen groei (16)	34	8	42	21	21
10	15. Ik vind mensen aardig (17)	37	0	37	22	24
12	16. Ik heb vaak 't gevoel samen met Frits een eenheid te vormen (n)	60	0	60	22	24
13	17. Ik voel me verwant met Wim en Henk (19)	30	3	33	21	23
14	18. Ik heb 't gevoel dat ik niet veel voor mijn ouders betekend heb (21)	0	10	10	-	-
	19. Mijn zelfonderzoek (n)	60	0	60	22	24
Mij	20. Ik zou nooit kinderen in deze maatschappij neer willen zetten (22)	20	0	20	-	-
R	21. 'Rijpe liefde (geestelijk en lichamenlijk samenzijn)' (23)	60	0	60	22	24
	22. Algemeen	35	11	46	-	22
	23. Ideaal	60	0	60	22	-

Noten

1. Achter het waardegebied staat het nr. van het corresponderende gebied van onderzoek 1 waaruit het gebied van onderzoek 2 is voortgekomen.

2. De aanduiding n geeft aan dat het hier gaat om een nieuw gebied dat bij onderzoek 1 nog niet voorkwam.

positief bij onderzoek 2 is vrij abrupt. Dit zegt iets over de wijze waarop Marja haar waarderingsstelsel organiseert. De ontwikkeling van waardegebieden die *naast* positieve ook negatieve aspecten hebben en omgekeerd, verdient in haar toekomstige ontwikkeling bijzondere aandacht. Deze overweging is gebaseerd op het ervaringsfeit dat een extreme organisatie van de waardegebieden naar kwaliteit gepaard gaat met een geslotenheid van ervaringen met een ambivalent karakter, d.w.z. ervaringen waar positieve en negatieve gevoelens bij hetzelfde waardegebied voorkomen.

7. De vergelijking van waarde en waardegebieden in het zelfonderzoek

De resultaten van onderzoek 1 laten zien dat de waarde 'Rijpe liefde (geestelijk en lichamelijk samen zijn)' in maximale mate verbonden is met positieve gevoelens ($P=60$) en minimaal met negatieve ($N=0$). Bovendien is er een maximale overeenkomst (24 gelijken) tussen de modaliteit van de waarde en het ideale ervaren. De waarde wordt door Marja dus alleszins als ideaal ervaren.

Overigens is het begrijpelijk dat net deze waarde door Marja als belangrijkste waarde werd gekozen. Er is een zeer sterk contrast tussen de modaliteit van de waarde (identiek met het ideale ervaren I) en de gebieden die betrekking hebben op haar verleden (nrs. 1 t/m 6). Voorts met een aantal gebieden waarin het gemis aan contact met anderen een rol speelt, het meest rechtstreeks verwoord in nr. 13: 'Het gemis aan vrienden'. Als we naar tabel 1 kijken en speciaal naar de balans tussen positieve en negatieve gevoelens, dan valt op dat de meeste gebieden als overwegend negatief ervaren worden. Het is eerder *het gemis* aan de gekozen waarde dat naar voren springt dan de realisering ervan. De waarde is zo belangrijk voor haar omdat zij er (nog) niet is. Dit blijkt ook uit het sterke contrast tussen de modaliteit van de waarde en de modaliteit van het feitelijke, algemene ervaren (0 gelijken).

Bij het tweede onderzoek zien we dat de balans tussen positieve en negatieve gevoelens bij de waarde hetzelfde ligt als bij het eerste onderzoek: maximaal positief. Er is echter een belangrijk verschil: de meerderheid van de gebieden is nu overwegend positief en er is een hoge gelijkenis tussen de modaliteit van de waarde en de modaliteit van het feitelijke, algemene ervaren (22 gelijken). M.a.w. in beide onderzoeken kan de waarde beschouwd worden als een positief, ideaal waardegebied, echter in het eerste onderzoek domineert het gemis aan de

waarde, in het tweede onderzoek overheerst de realisering ervan. Er is dus in de loop van de tijd veel gebeurd wat niet expliciet in de formulering van de waarde tot uitdrukking gebracht kan worden.

Hiermee komen we op het punt van de abstractie of algemeenheid van het begrip waarde. De formulering van de waarde is van dien aard dat ze geen rekening houdt met de gegevens die zich op een meer specifiek nivo bevinden. Als voorbeeld kan dienen de waardering die naar voren kwam bij de set verleden bij onderzoek 1. Marja zei daar: 'Ik heb het gevoel dat ik iets essentieels ben misgelopen door mijn astmabehandeling die ik van mijn ouders kreeg toen ik twee was' (zij vertelde dat die behandeling hierin bestond dat haar ouders haar onder de douche zetten en een koude straal op haar borst richtten, iets wat zij als straf en niet als hulp ervoer). Ook uit de gevoelsladingen blijkt dat het hier gaat om een zeer specifieke en tegelijk belangrijke ervaring. Aangenomen mag worden dat een dergelijk gebied (evenals andere specifieke gebieden in het onderzoek) een dynamische relatie onderhoudt met de als belangrijkste gekozen waarde 'Rijpe liefde' (let op het sterke contrast tussen de verleden-gebieden en de ideale modaliteit van de waarde). Verder kan men veilig aannemen dat bij een andere persoon, die dezelfde waarde als belangrijkste kiest, *andere* specifieke ervaringen verbonden zijn met een dergelijke keuze. Het is via specifieke uitspraken, meer dan via algemene, dat ingespeeld kan worden op de eigen situatie waarin de persoon zich bevindt. Achter de algemeenheid van de waarde gaan specifieke ervaringen schuil die rechtstreeks verantwoordelijk lijken te zijn voor de keuze van de waarde en die tussen mensen onderling aanzienlijke verschillen kunnen vertonen. Deze variaties impliceren betekenisverschillen van éénzelfde abstracte term.

Ten aanzien van de kwestie van het statische karakter van waarden moet allereerst worden opgemerkt dat binnen een hiërarchische ordening waarden kunnen variëren op verschillende tijdstippen. In zoverre is er sprake van verandering. Echter, een waarde als categorie is per definitie statisch, d.w.z. eventuele veranderingen in de betekenis van het begrip komen niet expliciet in de formulering tot uiting. Rokeach's term 'terminal value' geeft dit kenmerk van zijn waardedefinitie reeds duidelijk weer. Kijken we naar het waarderingsstelsel van Marja, dan springt een zeer opvallend verschil tussen de twee onderzoeken onmiddellijk in het oog. nl. de afnemende oriëntatie op het verleden en de toenemende accentuering van de toekomstgerichtheid.

In onderzoek 1 zijn er 6 gebieden die betrekking

hebben op het verleden, in onderzoek 2 is dat nog slechts één gebied dat bovendien een veel lagere betrokkenheid krijgt ($B=17$) dan het corresponderende gebied van onderzoek 1 ($B=46$). Tegelijk zien we dat bij onderzoek 1 geen toekomst gericht gebied voorkomt, terwijl bij onderzoek 2 naar voren komt: 'Ik heb me nu de volgende prioriteiten gesteld: onafhankelijkheid en zelfvertrouwen'. Dat Marja ten tijde van onderzoek 2 meer dan voorheen het accent legt op onafhankelijkheid en zelfstandigheid blijkt ook uit gebied nr. 12: 'Ik kan ervan genieten als ik in m'n eentje op m'n flat ben en me fijn voel', dat bij onderzoek 1 nog niet voorkwam. Het merkwaardige is nu dat de modaliteit van de twee laatst genoemde gebieden in hoge mate overeenkomen met de modaliteit van de waarde 'Rijpe liefde' (identiek met het ideale ervaren). Dit betekent dat rijpe liefde (geestelijk en lichamelijk samenzijn) en onafhankelijkheid voor Marja een overeenkomstige betekenis hebben. Men zou kunnen zeggen: bij onderzoek 2 vindt zij rijpe liefde nog steeds zeer belangrijk, maar er is nu iets 'bijgekomen', nl. dat ze de relatie met haar vriend Frits (zie de gebieden 13 en 16) vanuit een minder afhankelijke positie dan voorheen wil ervaren. Pas op deze wijze wordt de relatie met haar vriend leefbaar en houdbaar, dit in tegenstelling tot de fantasiewereld waarin ze zich had opgesloten in de periode voorafgaand aan onderzoek 1 (zie de gebieden 7 en 12). Ook hier kan opgemerkt worden dat zich aanzienlijke betekenisverschuivingen voordoen bij de waarde 'rijpe liefde' die pas duidelijk worden in de context van het totale waarderingssysteem en bij een vergelijking op verschillende momenten in de tijd. De schijnbare stabiliteit van de geformuleerde waarde ontrekt deze veranderingen aan het oog. Ook eindwaarden blijven in beweging.

8. Conclusie: de noodzaak van twee elkaar aanvullende nivo's

Personen of groepen kunnen met elkaar in conflict raken en elkaar op grond van politieke, religieuze, ideologische of economische verschillen heftig bestrijden. Daarbij kunnen ze zich beroepen op identieke waarden, zoals rechtvaardigheid en vrijheid. Ook kunnen zich bij een persoon of groep ontwikkelingen voordoen in de loop van de tijd die op het abstractienivo van de geformuleerde waarde onzichtbaar blijven. Het is deze omstandigheid die maakt dat discussies over waarden vaak uiterst onbevredigend verlopen. Aan de ene kant is eenieder ervan overtuigd over wezenlijke en belangrijke zaken te praten, aan de andere kant krijgen uitspraken

rond waarden een vrijblijvend karakter, zolang niet wordt gezegd wat een waarde voor de betrokkene *in feite* betekent. Uitspraken in termen van waarden lopen in ernstige mate het gevaar van devaluatie als blijkt dat ze gemakkelijk als rechtvaardiging achteraf kunnen worden gebruikt voor een op andere gronden tot stand gekomen gedrag. Uitspraken erover kunnen dan zelfs een misleidend karakter krijgen omdat ze meer reële drijfveren of redenen verhullen.

Wat betreft het wetenschappelijk onderzoek naar waarden zou ik uit het bovenstaande niet de conclusie willen trekken dat het begrip waarde onbruikbaar is. Een meer vruchtbaar standpunt lijkt me om het in te passen in een bredere theorievorming die rekening houdt met het abstractienivo van het begrip. Zo'n benadering zou m.i. moeten leiden tot een 'nivotheorie', waarin onderscheid gemaakt wordt tussen een nivo waarop waarden beschouwd worden als abstract-algemene, ideale en statische categorieën en een nivo waarop ze voorkomen als concreet-specifieke, reële en dynamische categorieën. De twee nivo's moeten deel uitmaken van een overkoepelende theorie, die het mogelijk maakt om de aard van de verbindingen tussen de nivo's te expliciteren. Een voorbeeld van zo'n poging is de waarderingstheorie waarin het begrip waarde vertaald wordt als een bepaald soort waardegebied. Het waardegebied als bredere categorie laat onderscheidingen toe op de dimensies algemeen-specifiek, ideaal-reëel en statisch-dynamisch. In het onderzoek worden de twee polen van elke dimensie en de dimensies onderling verbonden door het onderling relateren van de waardegebieden waaruit gedrag wordt afgeleid in de zin van het waar maken van de geformuleerde waarden. Het gedrag kan dan bestudeerd worden op consistentie of inconsistentie met de waardegebieden, aangenomen dat de gebieden specifiek genoeg zijn om deze vergelijking toe te staan. Het vaak gesignaleerde probleem van de zwakke correlatie tussen waarden (of attitudes) en (niet-verbaal) gedrag in voorspellende studies (zie bijv. Van Avermaet, 1978; Janssen en Voestermans, 1978), wordt in de hier voorgestelde benaderingswijze gezien als een probleem van haalbaarheid. Als er een zwakke of onduidelijke relatie is tussen waarden en gedrag, dan zullen persoon en helper proberen deze relatie sterker te *maken*.

Het komt mij als onwenselijk voor dat in een periode dat in de sociale wetenschappen in toenemende mate de situatie-specificiteit van menselijke gedrag wordt benadrukt (zie de recente ontwikkelingen in de persoonlijkheidsleer; Hoekstra, 1978a; 1978b) het gebruik van het begrip waarde meer en meer in discrediet zou raken. Het biedt in principe

nl. mogelijkheden om concreet gedrag en ervaren in een breder licht te zien en op te tillen tot het nivo van visie en wenselijkheid. Dit perspectief kan 'gerealiseerd' worden in een nivotheorie waarin de waarde als overkoepelende waardering een integrerende en organiserende functie heeft t.o.v. meer specifieke, reële en dynamische waarderingen. Als deel van een nivotheorie draagt de waarde bij tot de spaarzaamheid van de theorieën die de mens ontwerpt omtrent zijn situatie terwijl de valideerbaarheid/invaliditeitsbaarheid van die theorieën niet uit het oog wordt verloren.

In het begin van dit artikel werden een aantal uiteenlopende benaderingen van de waardenproblematiek kort behandeld. De vraag kan gesteld worden hoe het begrip waardegebied zich verhoudt tot de vermelde theorieën. Het antwoord kan gegeven worden door de betekenis van het waardegebied te omschrijven in de context van de tweerichtings-theorie waarvan het een uitdrukking is. Het doel van zo'n theorie is om niet alleen de globale theorie van de wetenschapper tot ontwikkeling te brengen, maar tevens en tegelijkertijd de bijzondere theorie te ontwikkelen die de persoon ontwerpt over zijn eigen situatie (Hoekstra, 1978a). Voor het waardegebied betekent het dat dit als algemeen begrip *principieel onaf* is (Verstraeten, 1978). Het is de persoon die vanuit zijn situatie er mede vorm en inhoud aan geeft en die als mede-onderzoeker zijn eigen verantwoordelijkheid heeft in het onderzoeksproces. De theorieën, vermeld in de aanvang van het artikel, zijn in het typische geval eenrichtingstheorieën voorzover ze uiteenzettingen geven over de geaardheid van de mens en zijn waarden. Als zodanig dragen ze bij tot inzicht in het menselijke waardenstelsel. Gezien vanuit een tweerichtingstheorie gaat de onderzoeker (of helper) ertoe over om samen met de mede-onderzoeker diens systeem van waardegebieden te onderzoeken en te ontwikkelen. Daarbij wordt uitgegaan van een gespreksrelatie tussen onderzoeker en mede-onderzoeker. Op dit punt vinden we een directe aansluiting met het symbolisch interactionisme, met dien verstande dat er een symbolische interactie wordt nagestreefd tussen onderzoeker en persoon. Daarmee wordt de persoon erkend als iemand die – binnen het onderzoek – in samenwerking met de onderzoeker reflecteert over zijn situatie en zijn handelingen daarop afstemt.

Noten

1. Ook Rokeach schenkt uitvoerige aandacht aan de dynamische aspecten van 'value-attitude systems'. De

positie van de waarde in het systeem werkt dynamisch in op het gedrag. In mijn artikel echter spreek ik over de dynamische kant van de waarde *zelf*. Deze waarde is in de loop van de tijd aan verandering onderhevig, iets wat in de formulering van de waarde door Rokeach niet tot uitdrukking wordt gebracht.

2. In deze paragraaf zal de ZKM zeer summier worden omschreven. Degene die zich meer uitvoerig in de methode en achterliggende theorie wil verdiepen, zij verwezen naar het oorspronkelijke handboek (Hermans, 1974). Nieuwe ontwikkelingen worden behandeld in het themanummer 'waarderingsonderzoek' in het Nederlands Tijdschrift voor de Psychologie, oktober 1978, onder redactie van J. C. J. Bonarius en H. J. M. Hermans. Voor de lezers die geïnteresseerd zijn in toepassingen van de waarderingstheorie in het onderwijs zij verwezen naar de bijdrage van Brugman en Van der Plas in het themanummer. De laatste onderzoekers werken aan een SVO project waarin behalve aan de waarderingstheorie ook aandacht wordt geschonken aan bijdragen vanuit de 'values clarification' beweging en vanuit de 'values/moral development' beweging (zie ook Van der Plas, 1979).
3. Het onderzoeksmateriaal in deze paragraaf gepubliceerd is afkomstig uit de praktijk van mev. E. Hermans-Jansen die als helper bij het beschreven zelfonderzoek fungeerde. De waardegebieden worden weergegeven zoals door de persoon geformuleerd. Alleen de namen zijn gefingeerd.

Literatuur

- Allport, G. W., P. E. Vernon en G. Lindzey, *Study of values: a scale for measuring the dominant interests in personality*. Boston, Houghton Mifflin Company, 1960.
- Althusser, L., Ideologie en ideologische staatsapparaten, deel 1, in: *Recht en Kritiek*, nr. 2, SUN, Nijmegen, 1975.
- Avermaet, E. van, De sociaal-psychologische benadering van attitudes: een kritische analyse, *Leuven Bulletin LAPP*, februari, 1979, 2-16.
- Brugman, D. en P. v.d. Plas., Waardenontwikkeling door leerlingen; een procesbenadering, *Nederlands Tijdschrift voor de Psychologie*, 1978, 33, 453-462.
- Booij, A. C., Zelfonderzoek als zelfconfrontatie, *De Psycholoog*, mei, 1975, p. 252-57.
- Dalfsen, P. van, Motivatieproblematiek II, *Christelijk Pedagogisch Studieblad*, juni, 1977, 14-20.
- Festinger, L., *A theory of cognitive dissonance*. Evanston, Ill., Row, Peterson, 1957.
- Gilst, W. van en W. C. Janssen, Statistische implicaties van verschillende maten van overeenkomst, *Nederlands Tijdschrift voor de Psychologie*, 1978, 33, 483-492.
- Hall, G. S. en G. Lindzey, *Theories of personality*. New York, Wiley, 1970.
- Hermans, H. J. M., *Waardegebieden en hun ontwikkeling: theorie en methode van zelfconfrontatie*. Amsterdam, Swets en Zeitlinger, 1974.

- Hermans, H. J. M., *Gaat de unieke persoon in de psychologie onder? De relatie tussen psycholoog en persoon vanuit het perspectief van een tweerichtingstheorie*. Amsterdam, Swets en Zeitlinger, 1975a.
- Hermans, H. J. M., Interactieparadigma versus experimenteel paradigma; de cliënt en de psycholoog als evaluerende instanties van een therapie, *De Psycholoog*, januari, 1975b, p. 4-11.
- Hermans, H. J. M. en E. Hermans-Jansen, *De methode van zelf-confrontatie in de praktijk; de procesbevordering van Charlotte*. Amsterdam, Swets en Zeitlinger, 1976.
- Hermans, H. J. M., *Value areas and their development; theory and method of self-confrontation*. Amsterdam, Swets & Zeitlinger, 1976.
- Hermans, H. J. M., De positie van het motivatie-onderzoek in het onderwijs: tussen objectivering en gesprek, *Symposium Motivatie in het onderwijs*, november 1977, gepubliceerd door de Stichting van Onderzoek van het Onderwijs (SVO).
- Hermans, H. J. M., *Onderzoek naar waardegebieden: stand van zaken*. Wassenaar, N.I.A.S. rapport, 1977.
- Hermans, H. J. M., De aard van het waarderingsonderzoek, *Nederlands Tijdschrift voor Psychologie*, 1978, 33, 425-440.
- Hermans, H. J. M. en E. Hermans-Jansen, Het aforisme als middel tot herkenning, *Nederlands Tijdschrift voor de Psychologie*, 1978, 33, 473-481.
- Hermans, H. J. M., Faalangst gewaardeerd, *Maandblad voor Geestelijke Volksgezondheid*, mei, 1978, 344-351.
- Hermans, H. J. M., Zelf-onderzoek: diagnostiek, procesbevordering en evaluatie, *Leuvens Bulletin LAPP*, februari, 1979, 17-28.
- Hoekstra, H. A., Waarderingsstheorie en attributietheorieën: verenigbaar? *Nederlands Tijdschrift voor de Psychologie*, 1978a, 33, 463-471.
- Hoekstra, H. A., De relatie tussen cliënt en psycholoog bij testgebruik in konsultaties, *Gedrag*, 1978b, 1, 12-47.
- Hofstee, W. K. B., Een geldige reden om geen onderzoek naar het effect van psychotherapie te doen? *De Psycholoog*, januari, 1975, p. 1-3.
- Hoof, J. J. van, Symbolisch interactionisme, *Mens en Maatschappij*, 1973, nr. 4, 328-373.
- Jacobs-Wessels, W., Waardenonderzoek kritisch bekeken, *Nederlands Tijdschrift voor de Psychologie*, 1974, 29, 109-124.
- Janssen, J. en P. Voestermans, *De verguisde universiteit*. Academisch proefschrift, Nijmegen, 1978.
- Kirschenbaum, H. et al., *In defense of values clarification*. Phi Delta Kappan, 1977, juni, 743-746.
- Kohlberg, L., *The cognitive-developmental approach to moral education*. Phi Delta Kappan, 1975, juni, 671-677.
- Leckie, G., *Ontwikkeling van sociale cognitie*. Een ontwikkelingsmodel voor rolnemingsvaardigheid bij kinderen. Academisch proefschrift, Nijmegen, 1975.
- Mead, G. H., *Mind, self and society*. Chicago, University of Chicago Press, 1934.
- Merleau-Ponty, M., *La phénoménologie de la perception*. Parijs, Gallimard, 1945.
- Nuttin, J. M., *The illusion of attitude change; towards a response contagion theory of persuasion*. Leuven, Leuven University Press and Academic Press, 1974.
- Plas, P. van der, Waardenontwikkeling door leerlingen, een gevoelig gebeuren, *Resonans*, 1979, 11, p. 8-13.
- Ploum, J. C. J., Motivatieproblematiek I, *Christelijk Pedagogisch Studieblad*, juni, 1977, 10-13.
- Poulantzas, M., *Political power and social classes*. Londen, M.L.B., 1975.
- Raths, L. et al., *Values and teaching*. Columbus, Ohio, Charles E. Merrill Publishing Co., 1966.
- Rokeach, M., *Beliefs, attitudes and values: a theory of organization change*. San Fransisco, Jossey-Bass, 1968a.
- Rokeach, M., A theory of organization and change in value-attitude systems, *Journal of Social Issues*, 1968b, 24, 13-13.
- Simon, S. and P. de Sherbinin, *Values clarification: it can start gently and grow deep*. Phi Delta Kappan, 1975, June, 679-683.
- Soudijn, K. A., Kanttekeningen bij de discussie tussen Hermans en Hofstee, *De Psycholoog*, februari, 1975, p. 65-68.
- Spranger, E., *Lebensformen: Geisteswissenschaftliche Psychologie und Ethik der Persönlichkeit, 2. Abschnitt: Die idealen Grundtypen der Individualität*. Tübingen, Niemeyer, 1950.
- Verstraeten, D., Waarderingsonderzoek in het raam van partnerrelatietherapie, *Nederlands Tijdschrift voor de Psychologie*, 1978, 33, 441-452.
- Zijderveld, A. C., *Institutionalisering*. Hilversum, Brand, 1966.

Curriculum vitae

H. J. M. Hermans heeft zich aanvankelijk bezig gehouden met studies op het gebied van de motivatie. Hij publiceerde ondermeer 'Prestatiemotief en faalangst in gezin en onderwijs' (1971) en samen met Th. C. M. Bergen en R. W. Eijssen 'Van faalangst tot verantwoordelijkheid' (1976). In de loop van de jaren is zijn interesse meer en meer verschoven in de richting van 'menselijke waarderingsstudies', niet in het minst omdat de vroegere motivatiestudies blijk gaven van een beperkt cultureel waarderingsstelsel. Deze interesse mondde uit in het boek 'Waardegebieden en hun ontwikkeling' (1974) waarin een eerste aanzet wordt gegeven voor de ontwikkeling van een nieuwe persoonlijkheidstheorie en de daarop gebaseerde methode van zelf-confrontatie. Het is de bedoeling om deze theorie niet alleen uit te werken in de richting van de geestelijke volksgezondheid maar ook in de richting van het onderwijs. Momenteel zijn 6 universiteiten betrokken bij de ontwikkeling van het waarderingsproject. De auteur is momenteel als lector persoonlijkheidsleer verbonden aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen.

Adres: Psychologisch Laboratorium, Erasmuslaan 16, Nijmegen